

ԱՐՓԵՆԻԿ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՇՈՂԱԳԱՎԱՆՔԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Շողագա վանքը Գեղարքունիքի գրչության թիվ կենտրոններից է: Վանական համալիրի ավերակները գտնվում են Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու շրջանի Ջորագյուղի արևմտյան մասում, բլրի վրա: Հնում վանքը և գյուղը նույնանուն են եղել: Շողագա բնակավայրը հիշատակվում է 9-րդ դարի վերջին և 10-րդ դարի սկզբին: Ասողիկ պատմիչի վկայությամբ, այն հիմնվել է Շողագա վանքի հետ միասին¹: Գյուղի հմնության վկան է մահմադար արևմտյան կողմի լեռնագագաթի վաղ միջնադարյան ամրոցը:

Վանքը գործել է մինչև 17-րդ դարավերջը: Այժմ վանական համալիրից մնացել է ավերակ Պողոս-Պետրոս եկեղեցին²: Այն եռախորան է՝ չորս ավանդատով, որը Սևանի ավազանում մամանտիկ կառույցներից հնագույններից է: Եկեղեցին կառուցվել է Գեղամա հայկազուն իշխան Վասակ Գաբրուանի տիկնոջ՝ Մարիամ Բագրատունու միջոցներով: Գեղարքունիքի տիրուհին այն կառուցել է Սևանավանքի Ս. Աստվածածին և Ս. Առաքելոց եկեղեցիների շինությունից հետո (871 թ.). «Շինե՛լ Մարիամ զՍևանայ եկեղեցիսն և յետոյ զՇողագայիս»,- վկայում է Օրբելյան տան պատմիչը:

Հստ Օրբելյանի, Պողոս-Պետրոս եկեղեցին մեկն էր այն 40 եկեղեցիներից, որ ուխտել էր կառուցել Մարիամ իշխանուհին՝ իր ամուսնու՝ վաղամեծիկ իշխան Վասակ Գաբրուանի հիշատակին: Բացի դրանից, մորակառույց եկեղեցուն իշխանուհին նվիրում է հագարացիներից 60 հազար դրամով գնած Շողագա գյուղը՝ միաժամանակ ազատելով գյուղացիներին «ամենայն հարկաց»³:

Պողոս-Պետրոս եկեղեցուն Այուդյաց տիրուհու միջոցներով կարգվում է միաբանություն՝ «կրօնատարաց դասս բազմաբնույթ քահանայից», թողնելով այս ամենը հաստատող «արձանագրություն մի»: Այժմ այդ վիճագրից լոկ բեկորներ են մնացել կիսավեր եկեղեցու վրա⁴: Նույն այս պատճառով վատ է պահպանվել հիմնարկերի արձանագրությունը, չկա տարեթիվը: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ տաճարի շինարարությունը պետք է որ եղած լինի 877-886 թվականների ընթացքում, ավելի հնարավոր է, սակայն, 885 թվականը՝ Աշոտ թագավորի օծման տարին⁵:

¹ Ստ. Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, Սանկտ Պետերբուրգ, 1885, էջ 259: Այսուհետև՝ «Պատմություն տիեզերական»:

² Դիվան հայ վիճագրության, պր. 4, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 241: Այսուհետև՝ Դիվան հայ վիճագրության, պր. 4:

³ Նույն տեղում, էջ 241:

⁴ Ստ. Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 174-175: Այսուհետև՝ Պատմություն նահանգին:

⁵ Ս. Մնացականյան, Հայ ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 43: Ա. Մանուչարյան, Բնությունը Հայաստանի 4-11-րդ դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 117:

ամիս երկու օրում ավարտում է Հովհաննու Ավետարանը. «ի թվականիս Հայոց Ռժի (1671), լապրիլի ժի (17)»¹⁴:

Ձեռագիր օրինակելը Հայրապետի գործունեության հիմնական բնագավառն էր, ուստի սովորությունն է ունեցել ընդօրինակելիս Մարկոսի և Մատթեոսի Ավետարանների մի քանի օրինակ ընդօրինակել, մանավանդ, երբ իր տրամադրության տակ ունեցել է ընտիր գաղափար օրինակ: Ասեմք, ընդօրինակելիս միանգամից երեքական օրինակ Մատթեոսի և Մարկոսի Ավետարաններ է ավարտել, մյուս անգամ՝ Ղուկասի և Հովհաննու Ավետարանների երեքական օրինակ:

Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա, բոլորգրով, ունի գլխացանկ, նախադրություն, համաբարբառ, մակնիշ ցրվացանկ: Նկարագարող է՝ չորս ավետարանիչների պատկերներով, ունի և լուսանցազարդեր, գլխազարդեր: Ձեռագրի ծաղկողն ինքը գրիչն է. ընդօրինակելիս Հայրապետ երեցը գլխազարդերը և բնագրի ընդօրինակությունը միաժամանակ չի արել, ինչպես սովորաբար արվում էր: Նա գլխազարդերի տեղը բաց է թողել և էջի կողմնային ու միջին լուսանցքներում մանրատառ շղագրով գրել է գլխազարդի տառը՝ հետագայում զարդագրելու և գլխագրելու համար:

Այս ձևը նպատակահարմար է մակ այն դեպքում, երբ գրիչը ծաղկողն չէ և ընդօրինակածը ծաղկողին է տալիս զարդագրելու առանց գաղափար օրինակի: Հայրապետ երեցը միաժամանակ մակ ծաղկող էր ու ինքն էր զարդագրում (դարձյալ առանց գաղափար օրինակից օգտվելու): Ավետարանի ընդօրինակությունն ավարտելուց հետո՝ կազմելիս, կտրվում էին թերթերի կողմնային լուսանցքները, կողմնային եզրերը, որոնց հետ մակնիշ մանրատառերը: Ձեռագրում մկտվում է մակ թերթերի մկրատումներ, որոնց պատճառը կա՛մ միևնույն թերթի կրկին գրած և կա՛մ էլ էջի սխալագիր լինելն է:

Մատյանը Հայրապետ երեցն ավարտել է «ի թվականիս Հայոց Ռժի (1671), ի ապրիլի ժի (17), ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ և ի թագաւորութեանն կարմրագլուխ ազգից Պարսից, որ անուանի Ղզըլպաշ Ծաֆ Սիլովմանն վերաձայնի: Գրեցաւ ի գաւառիս Գեղամա, ի գեղն որ կոչի Ծաղաքա, առ դրան Սուրբ Աթանակիսն և Սուրբ Ծղակաթի, և Սուրբ Ծիրանաւորիս և այլոց սրբոց, որ աստ կան հաւաքեալ»¹⁵: Ավետարանը իլիկավանեցի տանուտեր Հովհաննեսը ստացել է ի հիշատակ իր ծնողների՝ հորը՝ Պետրոսի, մորը՝ Մարգարտի, և կենակցի՝ Սիրամարգի, ու մվիրել Իլիկավանքի «Սուրբ եկեղեցուն»¹⁶:

Հայրապետ գրիչը մորից երկու տարվա ընթացքում ավարտել է մի Ավետարան, որի ընդօրինակումը սկսել է 1675 թ.: Առաջին երկու Ավետարանները (Մատթեոսի և Մարկոսի)՝ «ի թվին ՌժիԴ (1675), ս[ե]պտեմբերի է (7)»¹⁷, իսկ Ղուկասի և Հովհաննեսի Ավետարանները՝ «ի թվականիս Հայոց հազար ժի և Զ (1677) ամի և մայիսի ԻԸ (28)»¹⁸:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 261բ-262ա:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 262ա:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 263ա: 1783 թ. ձեռագիրը դարձել է կարնեցի Ավետիքի սեփականությունը, և այն մվիրել է Հովհաննավանքին (127ա):

¹⁷ Մատենադարան, ձեռ. 335, էջ 123բ:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 262ա:

Ինչպես երևում է ձեռագրից, գրիչը արագագիր է, որը շտապելու կամ «անբարի ժամանակի» հետևանք է, ինչպես հաճախ հիշում են իրենք: Դրա համար էլ երբեմն թույլ է տվել սխալներ, անճշտություններ, ջնջել ու նորից է գրել, երբեմն էլ ամբողջական մախադասություններ է սխալ գրել ու մաքրել, երբեմն միևնույն էջը երկու անգամ է գրել, կամ սխալները մի էջում այնքան շատ են եղել, որ մկրատել է:

Ինչպես մախորդ, այնպես էլ այս ձեռագրի ծաղկողը Հայրապետ գրիչն է: Ձեռագիրն ունի չորս ավետարանիչների պատկերները, խորաններ, լուսանցազարդեր, զարդագիր ունի չորս ավետարանիչների տառը մանրագիր գրվել է երկու կողմնային լուսանցքներում, այնպես, որ կազմելուց հետո չի նկատվել: Ձեռագրի ընդօրինակման այս սկզբունքը նկատվում է նաև ավելի ուշ, այլ գրիչների արած ընդօրինակություններում:

Ինչպես տեսանք, Հայրապետ գրչի համար սովորույթ է եղել մախորդ Մատթեոսի և Մարկոսի մի քանի Ավետարաններ արտագրել՝ հետագայում ավարտում դարձնելու համար: Ավետարանը գրիչը նորից ավարտել է երկու տարում. «Ի դառն ժամանակի, ի գառառիս Գեղամա, ի գեղս, որ կոչի Շաղվաքա, ի դուռն Սուրբ Աթանասի և Սուրբ Ծողակաթի, և Սուրբ Պետրոսի և Սուրբ Ծիրանատրիս»¹⁹:

Ձեռագիրը դարձել է Մկրտիչի և նրա կնոջ՝ Թեազենի սեփականությունը: Ստացողներն այն նվիրել են ի հիշատակ իրենց ծնողների՝ Հատի և Վարդխատունի Կեչառիսի Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցուն, որի ապաստվոր Սարգիս կրոնավորը երդվել է լավ պահպանել Ավետարանը, «ամրութեամբ պահել թե ջրե և թե կրակե և ամենայն պատահմանե պահել»²⁰:

Ծողագա վանքում է ընդօրինակված Հայրապետ գրչի երկու ձեռագիր ևս: Դրանք խորհրդատեսոր են, որոնցից մեկը ընդօրինակվել է 1676 թ.: Այն նկարագարող է, ունի լուսանցազարդեր և գլխազարդեր: Գրված է մագաղաթի վրա, բոլորգրով, երկայուն: Ավարտվում է այս հիշատակարանով.

Հայկականն թվականի հազար հարիւր

Քսան և հինգ երրորդի, (1676 թ.) մարտ ամսոյ, օրն մէկի...²¹

Չափածո այս հիշատակարանից իմանում ենք, որ գրիչը Սյունյաց աշխարհի Բնունիք գյուղից է և իր ամբողջ կյանքն անց է կացրել Ծողագա վանքում:

Որ եմ երկրէն ի Սունացի,

Զգեղոցն կոչեմ Բնունեցի:

Վայ Ռ (1000) բերան ինձ դարիսի:

Կացարանս իմ Գեղամա,

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 262բ:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 263ա: Ձեռագիրը հետագայում, 1723 թ., գերի է ընկնում և նույն թվականին փրկվում Հարությունի ձեռքով ու վերադարձվում վանք:

²¹ Մատենադարան, ձեռ. 7796, էջ 23ա. սկզբից թերի է:

Գեղս, որ կոչի Օաղվաքայի,
Ընդ հովանեաւ Սուրբ Աթամագինա
Եւ Սուրբ Պետրոսի, Շողակաթի²²:

Հայրապետ գրչի մասին կենսագրական տեղեկությունները միայն այս չափածո հիշատակարանների մեջ եղածն են: Ձեռագրի մանրամասնությունները ևս Բնունեցումն են:

Երկրորդ Խորհրդատետրը Հայրապետ երեցն ընդօրինակել է Մարտիրոսի համար: Գրված է բոլորգրով, կամարներով ավարտվող պոևների մեջ: Ամեն գլուխ սկսվում է զարդագրով, որի դիմաց բուսական լուսանցազարդեր են և քերովբեներ: Ձեռագիրն ավարտվում է մույն չափածո հիշատակարանով, ինչ-որ մախորդ Խորհրդատետրում եղածը, փոխված է միայն ընդօրինակության ավարտի թվականը:

Հազար հարիր քսան և ութերորդի (1679 թ.)

Մարտ ամսոյ քսան և վեցի²³:

Ստացող Մարտիրոսը «սուրբ խորհրդի տետրակս» ստացել է ի հիշատակ իր և իր կենակից Նազուխյանի, մաս իր ծնողների՝ Սարգսի և Մարեանի, «և առ ի Բրիատոս փոխեցեալ» որդիների՝ Ամանիեի, Թաթոսի և Անտոնի²⁴:

Գրիչ և ծաղկող Հայրապետ Բնունեցի երեցի ընդօրինակած ձեռագրերից մեզ հասած մատյանները թեև փոքրաթիվ (չորսն) են, սակայն մրա գրչական գործունեության առնչված տասը տարվա վկայությունն են: Նա արագագիր էր, որի ապացույցներն են մաս ձեռագիր ընդօրինակելու ուրույն եղանակները: Որպեսզի ժամանակը լավ օգտագործի, մախորոք բաց է թողել գլխազարդերի ու զարդագրերի տեղերը յուրաքանչյուր էջում՝ լուսանցքներում մանրատառ նշելով այդ գլխազարդին համապատասխանող տառը: Դրանք լրացրել է ձեռագիրն ավարտելուց հետո, այլ գույնի թանաքով ու գրչով: Նույն մպատակին է ծառայել մաս ամեն մի թերթից մի քանի օրինակ միաժամանակ արտագրելը, որով խնայվում էր գրակալին գաղափար օրինակն ամրացնելու ու փոխելու վրա ծախսվող ժամանակը:

Հայրապետ Բնունեցին, որը և՛ գրիչ էր, և՛ ծաղկող, այն էլ՝ բավական հմուտ, հավատարմացած էր, որ իր ընդօրինակություններն անպայման ստացողներ կունենան, դրա համար էլ մի տարում մի քանի Ավետարան էր ընդօրինակում՝ միաժամանակ: Այսպիսի վաստակաշատ արագագիր ու վարժ գրչից ենթադրվում է, որ բավականին շատ ձեռագրեր պետք է լինեին, և մեզ հասած չորս ձեռագիրն անշուշտ շատ քիչ է, որը բացատրվում է հայ ձեռագրական աշխարհի անթվարկելի կորուստներով:

²² Նույն տեղում, էջ 23բ: Ձեռագիրը պատկանել է Թիֆլիսի Հայ ազգագրական ընկերությանը (1ա):

²³ Մատենադարան, ձեռ. 6408, էջ 23բ:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 24ա: